

УДК 94(477.72)(093.2)

Т. Л. Кудрицька

Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ШВЕДІВ СРСР: АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Здійснено класифікацію джерел із вивчення історії шведів СРСР та проаналізовано виокремлені групи. Залучено архівні матеріали, більшість яких уперше введено в науковий обіг, а також електронні ресурси: сайт шведського земляцтва «Föreningen Svenskbyborna». Доведено, що наявний джерельний потенціал є репрезентативним для вивчення соціального та культурного буття радянських шведів.

Ключові слова: інформаційний потенціал, джерела, старошведи, документи, репрезентативність.

Кудрицкая Т. Л. К вопросу изучения истории шведов СССР: анализ источникового потенциала.

Осуществлена классификация источников по изучению истории шведов СССР и проанализированы выделенные группы. Привлечены архивные материалы, большая часть которых впервые введена в научный оборот, а также электронные ресурсы: сайт шведского землячества «Föreningen Svenskbyborna». Доказано, что исходный источниковый потенциал является репрезентативным для изучения социального и культурного бытия советских шведов.

Ключевые слова: информационный потенциал, источники, старошведы, документы, репрезентативность.

Kudrytska T. L. To the question of studying the source base potential from the history of the USSR's Swedes.

The article is dedicated to the analyze of the potential sources of information on the history of Swedish USSR. Available sources were divided into legislative acts (record keeping records, materials law enforcement cases, statistical sources), materials of personal origin (memoirs, letters, reports visitors to the village) and publications on the pages of local and Swedish media. Using the criteria of reasonable sufficiency, summarized that generated source base study is representative for the study of many aspects of the history of Swedish USSR.

It is proved that an official office documents submitted by regulatory and accounting and control documentation have enormous information potential for the reconstruction process of the establishment of Soviet power in rural areas and stages of socio-cultural transformation of the population of the Gammalsvenskby. It was reflected in a public reaction on the government national policy which was implemented. Based on forensic investigation files it is possible to reconstruct events Stalin's purges and World War II that took place among Swedes, to follow national specific repression, learn about relationships within the Swedish national minority and their relationships with individual representatives of other nationalities. One of the most important features of this documents their role in the reconstruction of physical and psychological portrait of the defendants, their strategies of behavior in extreme situations. Information capacity of the A. Annas memories provides opportunities to study the history of Soviet Swedes in interwar period, their daily life, economy, behavior strategies in extreme situations, relations with the Soviet authorities and others. Attracting messages travelers helps to trace the mechanism of image formation of the Russian Swedes in their homeland and determine its impact on attitudes to re-emigrants.

In process of analysis of complex source it was shown that in most cases one particular type of questions are answered on separate sources. This eliminates the possibility of cross-checking of the data and requires special consideration in the formulation of questions.

Keywords: information potential, the sources, the documents, memories, representation.

Вивчення історії шведів СРСР – відносно молодий напрям українських досліджень, який розвивається у контексті загального інтересу до вивчення історії національних меншин сучасної України. Закономірним етапом цього процесу є виявлення та класифікація репрезентативної джерельної бази, що має на меті дана стаття.

На сучасному етапі нам відома лише одна робота – монографія шведського історика А. Котлярчука, у якій автор подав стисло характеристику джерел із вивчення етапів «примусової нормалізації» шведів СРСР у 1922–1953 рр., що є лише однією із складових частин тогочасної історії цієї національної меншини [4, с. 15–22]. Із цілком очевидних причин дослідником детальніше проаналізовано джерела шведського походження.

Виходячи із вищесказаного, зупинимося на питанні застосування підходящої моделі класифікації джерел із вивчення історії шведів СРСР та характеристики виокремлених груп.

В основі аналізу джерел із вивчення історії радянських шведів покладена загальноприйнята типолого-видова класифікація. За родовими ознаками джерела розділені на документальні та наративні. Зважаючи на неоднорідність документальних джерел, застосовано внутрішню класифікацію, за якою їх розділено на законодавчі акти, діловодну документацію, матеріали судово-слідчих справ, статистичні джерела. До наративних джерел віднесено матеріали особового походження (спогади, листи, повідомлення візитерів у село) та публікації на сторінках місцевих та шведських ЗМІ.

Звернемося до більш детального складу кожної групи та її джерельної характеристики, керуючись принципом інформаційної достатності у побудові ієрархічної послідовності джерел. Варто зазначити, що законодавчі акти навмисно обійдено увагою, оскільки спеціальних, які б регулювали життя конкретно шведської національної меншини, не було створено. Шведи підпорядковувалися законам, дія яких поширювалася на усі національні меншини.

Документи офіційного діловодства – найбільш масовий та інформативний вид джерел, який торкається усіх сфер життя шведів. Дані матеріали перебувають у 14 фондах Державного архіву Херсонської області (ДАХО) і складаються з таких різновидів:

– розпорядча документація представлена наказами повітових установ та керівництва щодо мобілізації; наказами по військових частинах Херсонського воєнного комісаріату по збору, обліку та зберіганні зброї; циркулярами і перепискою з Херсонським земельним відділом по земельних питаннях, організації посівних кампаній; надання допомоги голодуючим; організації волосних ревкомів, охорони громадського порядку; матеріалами з розробки планів нового районування округи, постановами СНК про боротьбу з сільськогосподарськими шкідниками, завдань земельної кооперації та ін. [1]. Цей різновид документів відображає встановлення радянської влади на території проживання шведів та ілюструє конкретні кроки впроваджуваної нею національної політики. За допомогою цих джерел можна реконструювати події та наслідки Громадянської війни у мікрівимірі – у масштабах одного села. Перераховані документи мають величезний інформаційний потенціал для реконструкції заходів більшовиків, які були прийняті для залучення шведів у радянську роботу, впровадженні в селі нової системи господарювання, проведенні культурної роботи з виокремленням її гендерної складової;

– обліково-контрольна документація вміщує протоколи засідань сільрад з організаційних питань; звітні доповіді і акти огляду роботи сільської ради; акти

про ревізію майна; списки та анкети допризовників; протоколи засідань шкільних рад Старошведської волості; протоколи засідань Старошведського КНС; протоколи громадських зібрань земельної організації [2] та ін. Вони мають практичне значення для з'ясування ступеня залучення шведів у радянську роботу, їх відношення до даного питання, що виражалось у темпах та якості виконання наказів вищестоящих органів влади, а також світоглядних змін, які мали місце у суспільстві під впливом пропаганди радянської влади. Окремий блок джерел містить показники стану сільського господарства впродовж кількох років, що дозволяє дослідити вплив і доцільність сільськогосподарських заходів, упроваджуваних радянською владою.

Опосередковано з документів офіційного діловодства можна довідатися про взаємовідносини шведів між собою, із сусідами-німцями, а також їх ставлення до радянської влади. Особливістю цього різновиду документів є їх хронологічна прив'язка. Більшість із них припадає на 1920-ті рр., що можна пояснити суспільно-політичними явищами, які мали місце у тогочасному СРСР після проголошення політики коренізації. Документація за 1930-ті рр. фрагментарна і уривається на 1933 р.

Матеріали судово-слідчих справ перебувають у фондах ДАХО з обмеженим доступом. Можливість їх залучення важко переоцінити, адже вони містять надзвичайно важливу інформацію, яка тільки недавно почала виходити із категорії «цілком таємно» і майже не використовувалася дослідниками. Серед судово-слідчих матеріалів виокремлено слідчі справи Комітету державної безпеки із звинувачення шведів у антирадянській пропаганді та агітації; протоколи комісій із виключення шведів із комуністичної партії, слідчі справи по обвинуваченню у шпіднажі, участі у контрреволюційній діяльності та агітації; фільтраційні справи громадян шведів-фольксдойче, вивезених у Німеччину [3].

Ці матеріали надають інформацію про взаємодію шведів із органами радянської влади у зовсім іншому ракурсі, коли перші перебували у наперед визначеному статусі, який відносив їх до категорії винних. Враховуючи ймовірну неповноту матеріалів та виходячи із наявних, можна стверджувати, що за десятиліття масштаби звинувачених у злочинах проти радянської влади зросли. Якщо на 1933 р. джерела містять інформацію про суд над сімома особами із обвинувачення у антирадянській пропаганді, то на 1947 р. у зраді батьківщині були звинувачені мешканці усього села.

За своєю архітектонікою судово-слідчі справи складаються із чотирьох частин. Перша – довідка про підсудного – вказує його вік, соціальне походження, освіту, володіння мовами, судимість, участь у контрреволюційних організаціях; друга містить протоколи допиту підозрюваного; третя є показаннями свідків; остання – доведенням вини та винесенням вироку. З огляду на таку структуру документів, зазначимо, що вони містять інформацію у декількох зрізах.

У першу чергу на їх основі можна реконструювати тогочасні події сталінських чисток та Великої Вітчизняної війни, які відбувалися на мікрорівні, прослідкувати національну специфіку репресій, довідатися про взаємовідносини всередині шведської національної групи та їх стосунки із окремими представниками інших національностей. Не останню роль відіграють дані матеріали у реконструкції фізичного і психологічного портрета підсудних, їх стратегій поведінки у екстремальних ситуаціях. Відзначимо, що джерелознавчий аналіз був проведений з тими фільтраційними справами, які звинувачували шведів у добровільному прийнятті статусу фольксдойче. Переважна більшість із них стосуються жіночої по-

ловини населення с. Старошведського. Справи із звинувачення у більш серйозних проступках, як то участь у війні на боці ворога чи активний колабораціонізм, які закономірно стосуються чоловіків, до цих пір перебувають у закритому доступі.

Спогади старошведів побачили світ у Швеції, куди їх автори реемігрували у 1929 р. Показово те, що всі автори є сучасниками, що допомагає у критиці описаних подій, а також дає можливість порівняти їх рефлексію на пережиті події. На жаль, через лінгвістичний бар'єр та перебування більшості цих джерел у архівах Швеції було досліджено лише один із шести спогадів.

Основною причиною появи спогадів Андреаса Аннаса стало бажання чоловіка довести рівність вихідців Старошведського у правах із корінними шведами [9, с. 22]. Його записи орієнтовані на публічне прочитання. У тексті неодноразово зустрічаються звернення до читачів, вони насичені риторичними питаннями, порадами, застереженнями [Там само, с. 29]. Автор не просто переповів сучасну йому історію Старошведського, а зумів її вписати у загальну історію СРСР, демонструючи обізнаність із тогочасними політичними реаліями.

Найбільш інформативну цінність для нашого дослідження становить виклад подій 1917–1929 рр. У них автор постає не просто спостерігачем, але і активним учасником, який є очевидцем частих змін влади в період Громадянської війни, бере участь на фронті у складі Червоної армії, перебуває у керівному апараті після встановлення радянської влади у селі [Там само, с. 35, 36, 42]. Підсилює значимість спогадів те, що А. Аннас дає оцінку подіям, керуючись власними світоглядними принципами. Інформаційний потенціал цих записів надає широкі можливості для дослідження історії шведів СРСР міжвоєнної доби: їх повсякденного життя, господарства, стратегії поведінки у екстремальних ситуаціях, взаємовідносин з радянською владою та ін.

Листи. Важливу роль для відображення зв'язків старошведів із духовними особами Фінляндії відіграють листи подружжя Гоас, адресовані пастору Вірену. З тих, які хронологічно співпадають із досліджуваним періодом, постає кілька проблем села. У 1917–1918 рр. на першому місці у зверненнях Емми Гоас (дружини учителя, а пізніше пастора Христофора Гоаса) фігурують скарги про відсутність власного пастора у селі [11]. Тому листи рясніють запрошеннями приїзду Вірена у село для проведення обряду конфірмації. Іншою проблемою виступає дефіцит шкільних працівників та навчальних посібників [12]. У листах присутні також фрагментарні дані про життя у Швеції та бажання старошведів залишити СРСР.

Значний інформаційний потенціал має лист шведського короля Карла до переселенців, який відображає позицію офіційної Швеції до їх рееміграції у 1929 р. [14]. З його рядків постають ті заходи, які прийняла шведська влада для організації переїзду селян. Сам лист є своєрідною інструкцією, яка регулювала порядок, умови розселення та кредитування переселенців. Виражаючи радість від скорого возз'єднання старошведів із прабатьківщиною, монарх, тим не менше, недвозначно підкреслив обов'язки та очікування, які на них поклала країна. З рядків видно, що шведська влада передбачала всі тяготи майбутнього адаптаційного періоду, про що завчасно попереджувала старошведів. Відчутний відголосок тогочасних тенденцій суспільної думки Швеції. Так, старошведи, які за багато років проживання поза межами країни зберегли свою мову, релігію та національну свідомість, вбачаються королем бажаними поселенцями, які за багато років страждання від чужоземних впливів заслуговують на щастя в рідній країні.

У реконструкції прийому реемігрантів у день їхнього приїзду у Швецію, значну роль відіграють *стенограми вітальної промови* Карла та учителя П. Утаса, який виступив із вдячністю від імені старошведів [15; 18]. Ці промови свідчать про щирі сподівання обох сторін на взаємовигідне існування, а також підкреслюють ключову роль приналежності до шведської культури у даному возз'єднанні.

Упродовж першої чверті ХХ ст. у Старошведське було здійснено ряд поїздок духовними особами із Естонії, Фінляндії та Швеції, які через відсутність пастора у селі виконували його обов'язки. Окрім цього, відвідувачі у письмовому вигляді оформили свої враження від перебування у селі. Це дозволило виокремити *повідомлення візитерів* як ще один вид джерел. Варто відзначити, що у даних джерелах автори не тільки описують події та явища, очевидцями яких були, але і подають коротку історичну довідку історії старошведів. Рід занять автора визначає вибір предмета статті, а також впливав на мету її написання.

Незважаючи на те, що стаття шведського вікарія Германа Неандера хронологічно виходить поза межі нашого дослідження, опис побуту старошведів, представлений в ній, має допоміжне значення для реконструкції їх дореволюційного портрета [13]. Важливою є і причина появи брошури, яка полягала у бажанні вікарія нагадати населенню Швеції про старошведів та закликала фінансово підтримати їх релігійні і культурні потреби. Візитери у своїх статтях із дидактичною метою знайомили шведське суспільство з релігійністю та високим рівнем національної свідомості старошведів. Одночасно це впливало на формування образу старошведів у суспільній думці Фінляндії, Естонії та Швеції. Тому залучення повідомлень мандрівників допомагає прослідкувати механізм формування іміджу старошведів на їх прабатьківщині і визначити його вплив на ставлення до реемігрантів.

Публікації ЗМІ. Прослідкувати образ старошведів у тогочасній суспільній думці СРСР та Швеції дає змогу періодика, представлена російськомовною «Наддніпрянською Правдою» – центральною газетою Херсонської округи, шведськомовними «Trelleborg», «Borås Journal».

Публікації, присвячені старошведам, періодично з'являлися на шпальтах шведських газет. Особливий резонанс та появу численних заміток викликали події 1929–1931 рр. Приїзд шведів у 1929 р. подався як закономірне возз'єднання одного народу. Популярними в той час сюжетами були тяжка доля старошведів у Російській імперії та СРСР, їх багаторічне страждання від асиміляційних настроїв німців та пригноблення національних інтересів. Паралельно наголошувалося на ролі Швеції, фінансова і матеріальна допомога якої визначалися ключовими у збереженні національної ідентифікації та життя старошведів [17, с. 68–72, 84].

Очевидно, у суспільстві існувало кілька точок зору на рееміграцію старошведів. Г. Квіст у статті, розміщеній у газеті Trelleborg в 1929 р., намагався розвіяти недовіру деяких представників шведського суспільства, які проголошували «шведськість» переселенців підробкою. Автор статті займає простарошведську позицію, доводячи їх фізичну спорідненість, наголошуючи на їх релігійності та добродійності, яка, за його словами, може бути прикладом для наслідування для сучасних шведів [16]. У такому ж ключі написана стаття А. Елгстрома, яка заперечувала меркантильні інтереси старошведів та піддавала сумніву думки про фальшивість їх громадянських почуттів до Швеції. Автор висловлювала впевненість у вигідності їх приїзду для Швеції, яка потребувала робочих рук у сільському господарстві [10].

Після повернення частини старошведів у СРСР у 1931 р. міжнародний авторитет Швеції дещо похитнувся. Тому публікація у 1933 р. інтерв'ю Карла Андерсона¹ у газеті «Vorås Journal» мала на меті виправити ситуацію. До цього переконаний комуніст К. Андерсон засуджував умови життя у СРСР, викривав інформацію про голод 1933 р. та репресії, яких зазнало населення Старошведського, а найголовніше засуджував політику радянської влади та відмежовувався від комуністичної ідеології [8].

У свою чергу засоби масової інформації СРСР взяли курс на антипропаганду еміграції, яка ланцюговою реакцією після від'їзду шведів поширилася серед менонітів. У газеті «Наддніпряньська правда» за 1930 р. вміщено публікацію, яка показувала хибність вчинку старошведів, звинувачувала у організації виїзду «куркулів» та «попа». Повернення частини старошведів висвітлювалось як прозріння цих громадян, які зрозуміли, що «тільки радянська влада та комуністична партія є їх справжніми друзями» [7, с. 2]. Показово, що наприкінці замітки містилися звернення до менонітів, яких застерігали повторенням долі ошуканих шведів.

Статистичні джерела представлені виданнями «Списокъ населенных мест Херсонской губернии (по данным Всероссийской сельско-хозяйственной переписи 1916 г.)», «Список залюднених місць Херсонської округи на 1 січня 1928 р.», матеріалами Всеросійського перепису населення 1920 р. та Всесоюзних переписів населення 1926, 1937, 1939 рр. Ці документи надають можливість для вивчення демографічних аспектів життя шведів. З їх допомогою можна встановити кількість населення та простежити тенденції його зростання, визначити приналежність села до адміністративно-територіальних одиниць, межі яких кілька разів зазнавали змін [6, с. 126]. Практичне значення матеріали статистики мають для ідентифікації точного числа господарств Старошведського та його висілків, встановлення їх відстані від найближчих населених пунктів та районних центрів [5, с. 12].

Користуючись критеріями розумної достатності, резюмуємо, що сформована джерельна база дослідження є репрезентативною для вивчення багатьох аспектів історії шведів СРСР. За її допомогою можна реконструювати долю старошведів у роки війн та мирного часу, їх взаємовідносини між собою та з представниками інших національностей, встановлення радянської влади у селі і етапи соціокультурної трансформації старошведів як реакції населення на впроваджувану урядом національну політику.

Особливістю джерельного комплексу є те, що у більшості випадків на одне конкретне питання відповідає окремий вид джерел. Це виключає можливість перехресної перевірки даних і вимагає особливого підходу у постановці питань. Переважну більшість залучених джерел складає діловодна документація – особливо «суха» інформативно. Проте це навіть не методологічна проблема, а наслідок недосконалості світу, у якому реалізується потяг дослідника до об'єктивності.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р-12, оп. 1, спр. 10, 25, 33; ф. Р-49, оп. 1, спр. 1; ф. Р-311, оп. 1, спр. 8; ф. Р-1800, оп. 1, спр. 14.
2. Там само. – Ф. Р-12, оп. 1, спр. 5, 34; ф. Р-37, оп. 1, спр. 19; ф. Р-142, оп. 1, спр. 16; ф. Р-306, оп. 4, спр. 2; ф. Р-1887, оп. 3, спр. 327.
3. Там само. – Ф. Р-4033, оп. 1, спр. 19, 148, 1276; оп. 4, спр. 359; оп. 9, спр. 85.

¹⁾ К. Андерсон – агроном МТС Бериславського району, шведський комуніст, який в числі інших супроводжував старошведів під час їх повернення в СРСР. У 1933 р. був осуджений за звинуваченням у антирадянській пропаганді, але через брак доказів виправданий і отримав дозвіл на повернення у Швецію.

4. **Котлярчук А.** «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века / А. Котлярчук. – М., 2012.
5. Список залюднених місць Херсонської округи на 1 січня 1928 р. – Херсон, 1928.
6. Список населенных мест Херсонской губернии (по данным Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г.). – Александрия, 1917.
7. Тільки радвлда й компартія – наші друзі. Шведські емігранти вернулися до Старошведська // Наддніпряньська Правда. – 1930, 21 січня.
8. **Andersson K.** Svenskarna leva på svältgränsen i Gammalsvenskby. Avskrift från kopia av Borås tidning. Fredagen den 4 augusti 1933 [Електронний ресурс] / К. Andersson. – Режим доступу: <http://www.gammalsvenskby.se/KarlAndersson19331.htm>.
9. **Annas A.** 1781–1929. 171 years in a foreign land. Life in the Gammalsvenskby [Електронний ресурс] / А. Annas. – Режим доступу : http://www.svenskbyborna.se/Canadian%20site-filer/Andreas%20Annas%20translation_dec2008.pdf.
10. **Elgström A.** Gammalsvenskbybornas öden i Forn-och Nutid. Almanack för alla 1930 [Електронний ресурс] / А. Elgström. – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/OmSvensk byborna.htm>.
11. **Hoas E.** Gode Herr Pastor Wirén! Gammal Svenskby 22/10 1917 [Електронний ресурс] / Е. Hoas. – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/BrevfrGsby1894.htm>.
12. **Hoas E.** Kära fru Wirén! Gammal Svenskby den 17/1 1917 [Електронний ресурс] / Е. Hoas. – Режим доступу: <http://www.gammalsvenskby.se/BrevfrGsby1894.htm>.
13. **Soderblom N.** Gammal-Svenskby 1932 [Електронний ресурс] / N. Soderblom. – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/NSoderblom1932.htm>.
14. Prins Carls brev till Svenskbyborna 1929. Meddelande till Gammal-Svenskbyborna. Avskrift. Stockholm i juli 1929. Ordförande i Gammal Svenskby-Kommittén [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/Prins Carl1929.htm>.
15. Prins Carls. Kolonister från gammalsvenskby! Män och Kvinnor! 1/8 1929. Avskrift [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/PrinsCarls tal181929.htm>.
16. **Qvist P.** När sagan blev sanning. Trelleborgs Tidning, 1929 [Електронний ресурс] / P. Qvist. – Режим доступу : <http://www.gammalsvenskby.se/Narsaganblevsanning1.htm>.
17. **Rudling A.** Ukrainian Swedes in Canada: Gammalsvenskby in the Swedish-Canadian press 1929–1931/ A. Rudling // Scandinavian-Canadian studies. – Vol. 15 (2005). – Pp. 62–91.
18. **Utas P.** Eders Kungliga Höghet! Avskrift [Електронний ресурс] / P. Utas. – Режим доступу : <http://www.gammal svenskby.se/PrinsCarlstal181929.htm>.

Надійшла до редколегії 18.01.2015

УДК 930 «1939/1945»

А. В. Угач

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ КОНТРРОЗВІДКИ НА ПОЧАТКОВИХ ЕТАПАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ОПУБЛІКОВАНИХ ОФІЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛАХ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ГРУДЕНЬ 1941 рр.)

Проаналізовано джерела з історії діяльності радянської контррозвідки, представлені в офіційних опублікованих збірниках документів про початкові етапи Другої світової війни до грудня 1941 р. включно.

Ключові слова: радянська контррозвідка, документи, Друга світова війна, джерела.

Угач А. В. Деятельность советской контрразведки на начальных этапах Второй мировой войны в опубликованных официальных источниках (сентябрь 1939 – декабрь 1941 гг.).

© Угач А. В., 2015